

Performa 6 | 2017. szám
kultúratudományi és társadalomfilozófiai folyóirat

Főszerkesztő: Vajda Mihály

Szerkesztőbizottság:

Antal Éva

Fogarasi György

Kicsák Lóránt

Körömi Gabriella

Kukla Krisztián

Kusper Judit

Nemes László

Simon Attila

Szabó Csaba

Széplaky Gerda

Takács Ádám

Válastyán Tamás

Kiadja: Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kara

Felelős kiadó: Dr. Pintér Márta dékán

Kapcsolat: performa@ektf.hu

ISSN 2498-731X

Webmester: Faa Balázs

Heller Ágnes

Feltaláltad a puskaport: felfedezted a csövön a lyukat

Mondanom sem kell, hogy a homo sapiens, mióta beszélt, azaz gondolkozott, mindig is feltalált valamit. Csakhogy ezek a találmányok lassan alakultak ki, s nem nevekhez fűződtek. Ha mégis nevekhez fűződtek, akkor ezek istenek, hősök és egyéb mitológiai alakok nevei voltak. Prometheustól kaptuk a tüzet, Platón szerint az írás felfedezését az egyiptomiak Theutnak tulajdonították, az első törvénykönyvet állítólag Hamurabi, a Tízparancsolatot Isten fogalmazta. Ember nem fedezett fel akkoriban semmit természetes úton, még a gabonát, szövést, fonást, pénzt, nyilat, parittyát sem. Mindezek *kialakultak*, ahogy a tavak, erdők, bányák is.

Évszázadokon keresztül voltak azonban az embernek, egyes embereknek, felfedezési ambícióik: például, hogy aranyat csináljanak, hogy feltalálják az öregség vagy egyenesen a halál elleni szérumot. A lehetetlen feltalálása volt a kitűzött cél, azzal lehetett halhatatlanságot szerezni, nem pedig a közönségesen lehetségesen. Nem csoda, hogy csak azok a filozófusok foglalkoztak a késői reneszánsz előtt a feltalálással, akik nem utasították el a mágiát. Ám a filozófia étoszához mindig hozzátartozott a nyilvánosság, a piactér, de legalábbis az iskola, a közösség – így a filozófusok tudása nem lehetett titkos tudás.

Leonardo a kései reneszánszban már jelentős feltaláló volt, a szó Bacontól származó, modern értelmében. Rajzokat készített találmányokhoz, nemcsak felfedezett, hanem feltalált is, mégsem fűződik a nevéhez egyetlen maradandó, általánosan elterjedt, működő találmány. Az első maradandó modern találmány, mint tudjuk, Gutenberg nevéhez fűződik. Két forradalom rázta meg egyidejűleg Európát: a könyvnyomtatás és a reformáció, a keresztény hit megreformálása és a kommunikáció megreformálása. Ezek voltak radikálisan újak.

Hadd térjek vissza a filozófiához.

Az újkori gondolkodás két előfutára, Montaigne és Bacon igen lesújtóan nyilatkozott a filozófiáról. Montaigne szerint a filozófia azért nonszensz, mert minden filozófus egészen mást mond, sohasem egyeznek meg az igazság kérdésében. Mind az igazságot keresik, de teljesen másutt, illetve másban találják meg. Montaigne igazat ad Sextus Empiricusnak, hogy az efféle humbugra nem lehet támaszkodni.

Francis Bacon pontosan az ellenkező miatt kárhoztatta a filozófiát: mindannyian pontosan ugyanazt mondják, illetve mondták évszázadokon keresztül: semmit sem találtak fel, nincs ebben a szakmában semmi új. Ezért haszontalan.

Érdeemes megkérdezni, kinek van kettőjük közül igaza, pontosabban szólva, melyik álláspont írja le legjobban a középkori/reneszánszkori filozófiát? Melyik találta meg a csövön a lyukat?

A középkori és reneszánsz filozófia alapvetően hermeneutika. A filozófusok könyveket, szövegeket értelmeznek. Ez önmagában véve szintén hagyományos, hiszen az úgynevezett hellenisztikus filozófia érdeklődésének központjában szintén a szövegértelmezés állt. Mondanom sem kell, hogy minden szövegértelmezés különbözik ugyanannak a szövegnek minden más értelmezésétől, azaz minden értelmezés invenció: valami új, valami egyéni.

Ahogy a hellenisztikus filozófusok Platón, a sztoikusokat, az epikureusokat és a szkeptikusokat értelmezték, úgy értelmezi ugyanezeket, ahogy az egyéb görög és latin auctorokat is, a reneszánsz filozófia. Van azonban egy nagy különbség: több az értelmezendő szöveg. A középkori, majd reneszánsz filozófia alapkönyve nem pusztán Platón vagy Arisztotelész, hanem a Biblia, továbbá a korábbi keresztény, illetve monoteista filozófiai értelmezések is – Ágoston, Averroes, Maimonidész művei. Minden neves filozófiai mű ebben a korszakban interpretáció, s ehhez kapcsolódva cáfolat. Amit az interpretálók megcáfolnak, azok ugyanis korábbi, vagy ellentétes interpretációk. Leonardo azzal lépett fel, hogy ő olvassa a természet könyvét, nem azzal, hogy interpretálja. Nemcsak az a kérdés, hogy valaki mit csinál, hanem az is, hogy mit gondol arról, amit csinál.

Minden középkori filozófus kitalált valami újat, köztük a jelentősek valami jelentősen újat. Mint például Ockham az intenciót, s ezzel az ismeretelméletet. Tudják is, hogy amit mondanak, új, de nem egy új felfedezés, hanem egy hagyomány új értelmezése. Minél hagyományosabb egy gondolat, annál értékesebb. Mint említettem, az „újnak” nincs értéke, így a feltalálás, ha egyáltalán létezik, eretnecség. Tehát, visszatérve Montaigne és Bacon megjegyzéseire, ha úgy vesszük, mind ugyanazt mondják, s ha úgy vesszük, mind kitalálnak valamit, azaz mást mondanak.

Vizsgáljuk meg a csövön a lyukat.

A középkori filozófia szintetizál: szintetizálja a görög–római gondolkodást a monoteista (előbb muszlim és zsidó, majd keresztény) gondolkodással, mindenekelőtt Arisztotelészt a Bibliával. Egy efféle szintézis nehézségeket állít a fogalomalkotás elé. Olyan fogalmakat kell alkotni, melyek mindkét hagyományt szerves egységben teszik elgondolhatóvá. Öt ilyen kényes kérdéscsoport merül fel. Az első a létkérdés, a második az a kérdés, hogy miért van valami, mért nem inkább a semmi, a harmadik a szubsztancia és

akcidencia viszonya, a negyedik a Gondviselés és a véletlen kapcsolata, az utolsó az isteni előrelátás, igazságosság, jóság és a szabad akarat viszonya.

Előrebocsájtom, hogy Arisztotelész számára ezek vagy nem voltak kérdések, vagy viszonylag egyszerűen voltak megválaszolhatók.

Fontos közös kiindulópont mindezekben a filozófiákban a végtelen regresszió ellentmondásossága, amit később Hegel „rossz végtelenségnek” nevezett. Ez a közös kiindulópont a középkori, elsősorban skolasztikus filozófiákban Arisztotelészhez képest egészen más gondolatmenetbe torkollott. Arisztotelésznél a regresszió határa az első mozgató, az örök kozmosz, azaz az örök világegyetem. A monoteista filozófusok azonban a végtelen regresszió ellentmondásosságából a teremtés aktusához jutnak el. Még hozzá többnyire (nem mindig) a semmiből való teremtés aktusához. Miért van valami, miért nem inkább semmi? Mert Isten megteremtette a világot, még hozzá (egyések szerint) a semmiből.

A világegyetem léte Arisztotelész számára evidencia. Előre kell bocsájtanom, hogy magában a Bibliában Isten létezése is az. Azonban a filozófiai szintézisre törekvő monoteista filozófusok számára a létkérdés már nem lehet evidens. Ha a világ nem örök, hanem azért létezik, mert Isten megteremtette, akkor Isten létezését be kell bizonyítani. Az első középkori filozófus, Anselm ezt meg is tette. Nem tudom a gondolatmenetét most megismételni, hosszú ideig félreértették (még Kant is). Csak röviden. Bár a bizonyítás makulátlan, az eredmény kérdéses: mivel az, aminek a létezését Anselm bebizonyítja, éppen úgy lehet a világegyetem, mint Isten.

Arisztotelész szerint a pusztá ható ok eredménye véletlen (példa: árkot árok és kincsre lelek). Nos, hogy lehet ezt összeegyeztetni az isteni Gondviseléssel? Azzal, hogy egyetlen falevél sem eshet le Isten akarata nélkül? Tamásnak van erre egy ragyogó új megoldása, amit mások is átvesznek tőle. Isten olyannak teremtette a faleveleket, hogy azok vagy leesnek, vagy nem esnek le – Isten beépítette a véletlent a Gondviselésbe. Ez a megoldás válasz a szabad akarat kérdésére is. Isten mindent előre tud, mivel számára nincs idő, tudja, hogy egy ember szabad akaratából így vagy amúgy fog dönteni. Isten ezt tudja, de nem Ő határozza meg a döntést.

A fontos az, hogy Isten fogalma mindent tartalmazzon. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy vajon Istenhez pozitív módon lehet-e, kell-e tulajdonságokat (mint jóság, igazságosság, mindenhatóság) rendelni vagy csak negatív (nem rossz, nem igazságtalan, nincs időben). Ezt a kérdést egyes filozófusok úgy válaszolják meg, hogy Isten tulajdonságai nem akcidenciák, hanem attribútumok, azaz benne vannak Isten fogalmában,

szubsztanciájában. Később Spinoza is alkalmazza két attribútum esetében ezt a bevált filozófiai trükköt.

Az említett történetben (mi van benne Isten fogalmában, van-e rajta kívül valami) az első reneszánsz filozófusé, Cusanusé a végső szó. Isten a maximum, úgy ahogy Anselm mondta, de ő egyben a minimum is. A világegyetem nem más, mint összezsugorodott különös maximum, Jézus pedig az összezsugorodott egyes maximum. Nincs semmi Isten fogalmán kívül. Ezt a bravúrt a filozófia vándorlásainak végén majd csak Hegel fogja megismételni.

Említettem egyik vagy másik, az előbbi kérdésekkel is küszködő modern filozófusokat: Spinozát, Kantot, Hegelt. Mi következik ebből? Hogy bizonyos fokig a Descartes-tal kezdődő új filozófia is a régi műfaj folytatója marad, habár sokkal többet és mást is ki fog találni. Már csak azért is fog sok új kérdést feltenni, mert nem hermeneutikai gyakorlatokat fog végezni, nem könyveket fog mindig megújítva értelmezni, mivel azokat el fogja hajítani.

Mégsem lesz a modern filozófia valami egészen más műfaj, mint korábban volt. Az újkori filozófia csak a régi könyveket, de nem a régi kérdések zömét hajítja a csatornába (néha még a könyveket is kihalássza onnan). S csodák csodája, még számos válasza is hasonlóan fog hangzani. Minden filozófus újítani fog, egyre egyénibb és sajátosabb dolgokat fog kitalálni, de nem fog új filozófiát feltalálni.

Ezzel szemben a feltalálás hírnöke lesz. A feltalálás hirdetője, előmozdítója, teremtője, ahogy majd kritikusa és elvetője is. Anélkül, hogy feltalálná a puskaport, azaz a saját műfaját, másoknak segít a feltalálásban, ahogy majd néhol meg is ijed buzgalma eredményeitől. Az új filozófia nem azért új, mert új műfaj, azaz új találmány, hanem azért, mert nem a hagyományt összegzi, szintetizálja, hanem az új találmányok hírnöke és bábája. Amennyiben szorgalmasan könyvet olvas – ez nem a Biblia, nem is a természet könyve, hanem a történelemé –, nem a hagyományt hirdeti, hanem a haladást. Ő maga nem szigorú tudomány, de a tudományok értelmezője, Francis Bacontól kezdve.

Montaigne és Bacon kortársak voltak. Mindkettő az új filozófia bábája volt, de másként.

Montaigne nem akart feltalálni semmit, csakhogy ő vezette be az Én-t a nyilvánosság előtti – azaz nem magán – gondolkodásba. Én mondom, én így látom, én így gondolom, így vélem – írja. Ezzel előlegezi az újkori filozófusok habitusát. Ettől kezdve nem arra fognak a filozófusok támaszkodni, amit előttük mondtak, nem azt fogják értelmezni, hanem maguk fognak egy világot, s ezzel önmagukat kitalálni. Legalább is ez lesz az ambíciójuk.

Francis Bacon azonban nem Montaigne. Ő nem személy szerint véli úgy, vagy gondolja úgy, vagy feltételezi azt, amit mond, hanem egészen biztosan tudja – egy új filozófia útját egyengeti. Ennek az „újnak”, a haladásnak a nevében beszél.

Hogy ezt érzékeltethessem, kiválasztok néhány jellemző gondolatot kóstolóként az *Instauratio Magna*, azaz *Nagy Megalapozás* és a *Novum organum*, azaz *Új Organon* című, befejezetlen műveiből.

Mi a valódi célja a tudásnak? Nem elsősorban profit vagy hírnév, hanem hatalom (*power*). A hatalom az, ami hasznos. Nem egy szektát alapozok meg, sem doktrínát nem javaslok, írja, hanem azon vagyok, hogy jobbítsam az emberek, az emberi nem (*human race*) életét a földön. Mit szolgál ez a hatalom? Eddig iskola iskolát követett, most azonban feltaláló fog követni feltalálót (*inventors*). A mechanikus mesterségek tökéletesednek, miközben a természet tudománya, azaz a természetfilozófia egy helyben topog. Ha létrehozuk a törvényes frigyét az empirikus és racionális fakultások között, akkor jó úton fogunk haladni abba az irányba, hogy ez megváltozzék.

Mindenki, aki egy kicsit ismeri a filozófia történetét, tudja, hogy a Bacon javasolta „új organon”, a deduktív logikának induktív logikával való Bacon-féle helyettesítése mint csálhatatlan filozófiai eljárás, nonszensz. Nem is a program kivitelezése, hanem maga a program az, ami Bacont a modern filozófia egyik megalapozójává teszi. Olyan eddig nem vagy alig használt kifejezések, mint az „új”, a „feltalálás”, a „tudás mint hatalom”, a „haladás”, az „emberiség java” vagy akár a módszer központba állítása, a feltalálás programja, a mechanikus mesterségek példaként való bemutatása volt maga az útmutatás, ha nem is az út.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Bacon nevéhez fűződik az első sci-fi, az a tudományos-technikai utópia, az *Új Atlantisz*, ahol van repülőgép, tengeralattjáró, klímaberendezés, hűtőszekrény, ahol előre tudják jelezni a vihart és a földrengést, a sós vizet pedig édes vízzé tudják változtatni. Bacon képzelőereje itt is az „emberiség javát szolgálóra”, a mindennapi élet számára hasznosra irányul.

Az új filozófia, Descartes-tól kezdve, nemcsak az új tudomány, az új mechanikai mesterségek, találmányok Bacon hirdette megalapozását ambicionálta, hanem az új társadalom megalapozását is. Ez is szintézis volt, de másfajta, mint a középkori. A modern filozófusok ugyanis (Machiavellitől kezdődően) szintetizálták a görög és római politikai gondolkodást a modern világgal, az „új” gondolkodással. Az igazságosság, a különböző államformák, a gazdaság, a hatalom és az uralom, az intézmények görög és római fogalmai megújítódnak a szerződés elmélettel. S mindenki kitalál egy újat. Egy új szerződést, egy új

intézményt, egy új alkotmányt, s ami a legfőbb: egy új szabadságot. A polgári szabadság római (köztársasági) gondolata szintetizálódik a haladás gondolatával. Bizonyos értelemben a Szabadság fogalma lép Isten fogalma helyére, bár csak annyiban, hogy mindent magába kell foglalnia.

A filozófia mint elasztikus irodalmi műfaj hamarosan arra is képessé vált, hogy az említett szintézist ne csak a haladás, hanem a pusztulás, a dekadencia irányában is végiggondolja. Kezdetben a politikai filozófia Brutus nevében szónokolt, később – néhol már Odüsszeuszban – felfedezte a pusztulás első csíráit. Korábban úgy értelmezte Antigoné híres kórusát, hogy az embernél nincs csodálatosabb, később inkább úgy, hogy az embernél nincs rettenetesebb. A filozófia mindenre képes, mindig kitalál valamit – legalábbis amíg ez az irodalmi műfaj létezik.

Mióta a modern világban élünk, minden műfaj gyakorlóinak állandóan valami újat kell kitalálniuk, legyen szó festészetről, zenéről, építészetről, epikáról vagy filozófiáról. A XVII. – XIX. századok a nagy kitalálások századai voltak. Feltalálni persze egyik műfajban sem lehetett, mert minden műfajnak megvannak a saját határai, melyek elasztikusak ugyan, de le nem dönthetők, bár sokan ezzel próbálkoznak. Persze találnak fel új műfajokat is, mint pl. a reneszánszban az operát, a XX. században a filmet, ám attól kezdve, hogy feltalálták, műfajukon belül ezekben is csak a kitalálásra van lehetőség, de arra aztán nagyon.

Manapság azonban mintha azt gyanítanánk, hogy minden műfajban kezdjük feltalálni a puszkaport. Azaz, ami az említett műfajokat illeti, nincsen semmi új a nap alatt. Holott évszázadokon keresztül mindezekben a műfajokban szinte mindennap kitaláltak valami újat. Rekompensációképpen manapság minden nap megjelenik valami új a technikában, s még a természettudomány olyan ágaiban is, melyek közvetlenül nem alkalmazhatók. Ami azonban azt a területet illeti, melyet Hegel „abszolút szellemnek” nevezett (vallás, művészet, filozófia), ott bizony állandóan egy helyben topogunk. Látszatra, de csak látszatra, pontosan úgy, mint a Bacon és Montaigne által elvetett s gyakran kinevetett középkori gondolkodók.

Már a XX. század második felétől kezdve jobb volt az „invenció” szót csak egyféle értelemben, a „kitalálás” és nem a „feltalálás” értelmében használni. Legyen bár szó filozófiáról, festészetről, zenéről vagy az úgynevezett társadalomtudományokról. Mondhatjuk: „ezt már ismerjük”, „ezt már hallottuk egyszer”, s ha társadalomkritikáról vagy kultúrkritikáról van szó, még azt is, hogy „hosszú szakálla van”.

Ott tartunk valóban, ahol a középkor? Látszatra sok mindenben igen. A mai filozófia kétféle dolgot művel. Vagy argumentál, mint az analitikusok, akik ebben hasonlítanak a skolasztikusokra, vagy pedig interpretál múltban írt könyveket, ahogy azt nemcsak a

skolasztikusok, hanem a reneszánsz gondolkodók többsége is tette, mint az úgynevezett kontinentális iskola. Azonban a látszat itt is csal.

S akkor hadd beszéljek most már csak az úgynevezett „kontinentális” filozófiáról.

A középkori filozófia interpretációiban olyan könyveket szintetizál, melyek közül legalább az egyik könyv (a Biblia) általános közösségalkotó, ahogy maga a szintézis is egy szűkebb közösségalkotó. Religio duplex, mondja Jan Assman. A filozófusok Istene is az emberek Istene, ha másként is, mint a vásártéren. A mai kontinentális filozófia gyakorlói azonban vaktában választanak ki könyveket interpretáció céljából: a szakma, az akadémia, nem egy szellemi közösség az, melyhez szólnak. A középkori filozófusok joggal feltételeztek egyfajta alapvető konszenzust azt illetően, hogy az általuk értelmezett könyveket a megszólítottak ismerik, ha másként is értelmezik. Nem volt egyéni válogatásra sem igény, sem lehetőség. Ha nem is törekedtek rá, mindenkinek az egyénisége megjelenhetett a műben.

Manapság az interpretandum közömbös. A legtermékenyebb interpretációk esetében egy irodalmi szöveg, egy kép, egy zenemű vagy egy épület az elemzés tárgya, (mint például Derrida invencióról szóló esszéje esetében is). Itt még van tere az invenciónak – a kitalálás értelmében. Azonban amikor az interpretandum maga is filozófia, egyre inkább nem az egyéni értelmezés, nem a voltaképpeni filozófiai munka, hanem a lábjegyzetek száma az, ami számít. Minek számít? Egy publikációs jegyzékbe tartozó információnak. Kinek számít? Senkinek, a szakemberek szűk csoportján kívül. Az igazi filozófust csak akkor érdekli, mi az, amit mások műveiben ki lehet mutatni vagy be lehet mutatni, ha azzal szembeállíthatja saját értelmezéseit: valami egészen újat. Mások vállán lehet állni – de nem akkor állok mások vállán, ha azokkal a másokkal foglalkozom. Manapság majdnem minden filozófiai publikációban feltalálják a puskaport, s ezt büszkén vállalják is. Csakhogy ez a fajta puska nem a filozófia. A filozófia műfaját már Platón feltalálta. A lábjegyzet-halmozó business nem filozófia, hanem filológia. Más zsáner. Tisztelem a filológiát, ha annak hirdeti magát, ami. A filozófia, mint műfaj azon alapul, hogy szembeállítja a transzcendentális síkot az empirikussal. Minden hivatkozás csak mint hivatkozás (ki miben mit mondott) marad empirikus.

Mindaz, amit írtam, valamiféle kultúrkritika, amit nem nagyon kedvelek. Mentegetőzéseképpen azt tenném hozzá, hogy a filozófia filológiává való átlényegülése nem a filozófusok hibája, még kevésbé a filozófiáé. A filozófiát tárgyaül választó filológus is szereti tárgyát, szereti azt, amit csinál. Nosztalgizál. Visszaidézi tárgya gyermekkorát, ifjúkorát, talán még öregkorát is. Balszerencséje van. Míg a zene, a festészet, az építészet világszerte

virágzik, addig a filozófia haldoklik. Valószínűleg azért, mert nem globalizálható: európai műfaj.

Bölcsességirodalom mindenütt létezett, ahogy líra, epika, zene, festészet, szobrászat is, s létezni is fog mindaddig, amíg a homo sapiens. De a filozófia Európában született, növekedett, virágzott, sehol másutt. Így az európai „abszolút szellemmel” együtt hal.

Nem szeretnék koszorút vinni a sírjára. Remélem, hogy mégis van, legalábbis a szellem területén, feltámadás.